

بررسی تطبیقی دلالت معنایی نمادها در ادبیات کلاسیک و اشعار احمد شاملو

غلامرضا سالمیان*

سیدمحمد آرتا**

دنیا حیدری***

چکیده

استفاده از بیان غیرمستقیم و نمادپردازی در ادبیات فارسی پیشینه‌ای دیرینه دارد. شاعران کلاسیک برای بیان مفاهیم عرفانی و صوفیانه از نماد استفاده فراوانی کرده‌اند. در دوران معاصر از آنجا که دید شاعران آفاقی‌تر از شعرای سنتی است و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی در ذهن آنان بر اندیشه‌های فردی و دید انفسی غلبه دارد، کاربرد نمادها نیز دگرگون می‌شود و نماد در شعر معاصر برای بیان اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی به‌کار می‌رود. نمادپردازی سیاسی—اجتماعی پدیده‌ای جدید است که آغازگر آن نیماست، اما این فن در دوره‌های بعد توسط پیروان مکتب نیما، به‌ویژه احمد شاملو، تداوم می‌یابد. شاملو به صراحت در کلام علاقه‌ای نشان نمی‌داد؛ از این رو، به منظور گسترش عمق و عرصه معنا در اشعارش از نماد بهره فراوانی برده است و نمادپردازی از ویژگی‌های اساسی شعر اوست. شاملو در نظام نمادپردازی متفکرانه و آگاهانه خویش تلاش کرده است تا نمادهای تکراری ادبیات کلاسیک را متحول کند و در معناهای نو به‌کار گیرد.

پژوهش تطبیقی حاضر می‌کوشد تفاوت دلالت معنایی نمادهای شعر کلاسیک و نمادهای به‌کاررفته در اشعار احمد شاملو را واکاوی کند و شیوه‌های ظهور آن‌ها را باز نماید.

کلیدواژه‌ها: شعر کلاسیک، شعر معاصر، نماد، دلالت معنایی، احمد شاملو.

* استادیار دانشگاه رازی کرمانشاه reza_salemian@yahoo.com

** کارشناس ارشد دانشگاه رازی کرمانشاه mohamadarta@yahoo.com

*** کارشناس ارشد دانشگاه رازی کرمانشاه d_heidarii@yahoo.com

۱. مقدمه

سمبولیسم به عنوان یکی از مکاتب بزرگ ادبی در اواخر قرن نوزدهم در بین شعرای فرانسوی ظهور کرد. مکتب ادبی سمبولیسم اگرچه از اروپا آغاز شد ردپای آن در ادبیات کلاسیک فارسی نیز آشکار است. «در دوره‌های نخستین ادبیات فارسی، به دلیل نگرش برون‌گرایانه و آفاقی شاعران و نویسندگان، نمادپردازی نادر است، اما با رواج ادبیات صوفیانه و عرفانی نمادگرایی رونق یافت و رو به گسترش نهاد» (شوالیه، ۱۳۷۸: ۸۲۸/۲). شکل گسترده‌ی نمادگرایی عرفانی ابتدا در آثار منشور عرفانی به چشم می‌خورد. ابن‌سینا و سهروردی صاحب چند اثر کاملاً رمزی هستند و بعدها سنایی، عطار، مولوی و حافظ در بیان افکار و اندیشه‌های عرفانی از نماد و رمز استفاده‌ی فراوانی کردند. اما در شعر فارسی، سمبولیسم هیچ‌گاه به صورت مکتبی ادبی نظیر آنچه در غرب وجود داشته، پدید نیامده است؛ هرچند آنچه در غرب رخ داد در سرنوشت شعر فارسی تأثیر به‌سزایی داشت، این تأثیر از طریق نیما در شعر فارسی وارد شد تا آنجا که می‌توان یکی از دلایل عمده‌ی گرایش به نمادپردازی وی را آشنایی او با شعرای سمبولیست فرانسوی همچون بودلر، رمبو و مالارمه دانست.

دهه‌های سی و چهل از قرن حاضر را می‌توان دهه‌های رواج و گسترش و تأیید و تثبیت شعر معاصر فارسی به حساب آورد. در این دو دهه، گرایش‌ها و جریان‌های گوناگونی در شعر معاصر رخ نمود. یکی از مهم‌ترین و معروف‌ترین این جریان‌ها «سمبولیسم اجتماعی» است. در این جریان با شاعرانی روبه‌رو هستیم که عمده‌ی توجه آن‌ها به مسائل سیاسی و اجتماعی و مشکلات و آرمان‌های مردم است. نیما یوشیج بنیان‌گذار و نماینده‌ی واقعی این جریان شعری است و شعر «ققنوس» او نخستین تجربه از این دست در شعر معاصر فارسی است. «نیما با عقیده به جریان طبیعی بیان و نیز تعهد شعر در بیان حقایق اجتماعی استفاده از نماد را برای بیان مفاهیم انتزاعی و گسسته از طبیعت، بلکه در خدمت واقعیت‌های زندگی و حفظ جریان طبیعی در خلاقیت شاعرانه

به کار می‌گیرد» (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۱۷۳). پس از نیما باید از شاعرانی چون شاملو، اخوان، فروغ، کسرایی، شاهرودی، آتشی، آزاد، خوبی و شفیع کدکنی یاد کرد که در دهه‌های سی و چهل از قرن حاضر این جریان را به اوج خود رساندند. شاعران این جریان با زبانی سمبلیک و تأویل‌بردار، مسائل سیاسی - اجتماعی زمانه خویش را در شعر منعکس می‌کنند.

اگر بخواهیم روند ورود مفاهیم اجتماعی و سیاسی را در شعر نیما و به دنبال آن در اشعار شاعران سمبولیست جامعه‌گرا بررسی کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که نیما خود در این زمینه دو تجربه کاملاً متمایز از هم داشته است؛ چرا که نیما در اشعار آغازین خود از قبیل «قصه رنگ پریده، خون سرد»، شعر «ای شب» و به‌ویژه شعر معروف «افسانه» شاعری است تغزل‌گرا و رمانتیک؛ تا آنجا که برخی از محققان این آثار اولیه نیما را طلیعه و سرآغاز و به تعبیر دقیق‌تر «مانیفست» شعر رمانتیک فارسی دانسته‌اند (ر.ک شفیع کدکنی، ۱۳۵۹: ۵۴). اما نیما به تدریج از این گونه اشعار و محتوای رمانتیک آن‌ها فاصله می‌گیرد و به سمت نوعی شعر متفکرانه با مایه‌ها و محتوای سیاسی و اجتماعی و زبانی نمادین و قالبی نو گرایش پیدا می‌کند و سرانجام در سال ۱۳۱۶ با سرایش شعر «ققنوس» به تجربه و کشف تازه‌ای در زمینه شعر دست می‌یابد. نیما شیوه‌ای را که در ۱۳۱۶ در شعر ققنوس تجربه کرده است دنبال می‌کند و با سرودن اشعاری چون آی آدم‌ها، ناقوس، مانلی، کار شب‌پا، پادشاه فتح، آقا توکا، مهتاب، ماخ‌اولا، چراغ، در شب سرد زمستانی، شب است، مرغ آمین، داروگ، ری‌را، دل فولادم، هست شب، برف، تو را من چشم در راهم، و شب همه شب نوع خاصی از شعر را پی می‌افکند و جریانی خاص را در شعر معاصر فارسی به راه می‌اندازد که بعدها به جریان سمبولیسم اجتماعی یا شعر نو حماسی و اجتماعی یا شعر نیمایی معروف می‌شود.

همان‌طور که گفتیم، بنیان‌گذار شعر سمبولیک معاصر نیماست و در سایه تعلیمات و الهامات اوست که شاعری چون شاملو در سال ۱۳۳۰ از روحیه و شخصیت غنایی و رمانتیک خود دست می‌شویید و از انتشار مجموعه رمانتیک آهنگ‌های فراموش‌شده اظهار پشیمانی می‌کند و اشعار متعهدانه و جامعه‌گرایانه مجموعه قطعنامه را می‌سراید و پس از آن در نیمه نخست دهه سی، شعر معروف «شعری که زندگی است» را منتشر می‌کند و رسماً اعلام می‌کند که:

... امروز/شعر/حربه خلق است/زیرا که شاعران/خود شاخه‌ای ز جنگل خلق‌اند/نه یاسمین و سنبل گلخانه فلان/بیگانه نیست شاعر امروز/با دردهای مشترک خلق/او با لبان مردم/لبخند می‌زند/درد و امید مردم را/با استخوان خویش پیوند می‌زند (شاملو، ۱۳۸۹: ۱۴۲-۱۴۱).

در سایه همین الهامات نیماست که فروغ فرخزاد از سرودن مجموعه‌های عاشقانه و رمانتیک آغازین خود، *اسیر*، *دیوار* و *عصیان* اظهار ندامت می‌کند و با اعتراف به تعلیم گرفتن از اندیشه و شیوه شاعری نیما اشعار متفکرانه و دردمندانه تولیدی دیگر و *ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد* را می‌سراید. در سایه همین تعلیمات نیماست که شاعرانی چون اخوان، منوچهر شیبانی، اسماعیل شاهرودی، سیاوش کسرای، منوچهر آتشی، شفیع کدکنی، اسماعیل خویی و... اشعار جامعه‌گرایانه خود را در قالبی نمادین یکی پس از دیگری عرضه می‌کنند. بدین ترتیب، وقتی در اشعار نیما با شعرهایی چون *ققنوس*، *ناقوس*، *خانه ام ابری است*، *داروگ*، *برف یا کک کی روبه‌رو می‌شویم* و *آن‌گاه که در مجموعه‌های اخوان با شعرهایی چون زمستان، قاصدک، کتیبه، میراث، آخر شاهنامه و آن‌گاه پس از تندر مواجه می‌شویم*، یا وقتی که شعرهایی چون *هدیه، دلم برای باغچه می‌سوزد، تنها صداست که می‌ماند و پنجره از فروغ فرخزاد را می‌خوانیم و همچنین آن‌گاه که بسیاری از اشعار شاملو و دیگر شاعران برجسته جریان سمبولیسم اجتماعی را مطالعه می‌کنیم*، باید توجه داشته باشیم که این اشعار، از نام و

عنوان آن‌ها گرفته تا اجزا و عناصر اصلی تشکیل دهنده آن‌ها، دارای مفاهیمی نمادین هستند و ناظر به حقایقی برتر و والاتر از معانی واژگانی و تحت‌اللفظی. نظیر این مسئله را در شعر بسیاری از پیروان اصیل نیما شاهد هستیم. یکی از این شاعران احمد شاملو است.

با خواندن مجموعه‌های شعر شاملو درمی‌یابیم که زمینه اصلی شعرهای او را عواطف ناشی از تأثرات اجتماعی رقم می‌زند. شعر او سرگذشت مهر و کین، یأس و امید، عشق و نفرت، غم و شادی، درد و دریغ و حمله و گریز است؛ اما محور اصلی تمام این عواطف اجتماع است و مردمش. کمتر شعری از وی می‌خوانیم که اثری از دردهای مردم و فضای مسلط بر جامعه را در آن نبینیم (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۸۳).

شاملو، یکی از نمادپردازان سیاسی - اجتماعی شعر معاصر، تلاش کرده است تا نمادهای تکراری شعر کلاسیک را متحول کند و در معناهای نو به کار گیرد تا از این طریق، علاوه بر گسترش عمق و عرصه معنا در شعر خود، با کمک ابهام، جوهر ادبی شعرش را نیز افزون کند. می‌توان گفت که علاوه بر سانسورهای ادبی و تفتیش عقاید ناشی از حاکمیت حکومت‌های دیکتاتوری (همچون حکومت پهلوی) مهم‌ترین انگیزه شاعران از روی آوردن به نماد، خلق ابهام و غنی کردن جنبه‌های ادبی آثار هنری است. در اشعار شاملو نوعی روح تعهد و التزام به مسائل سیاسی و اجتماعی به چشم می‌خورد که در واقع بن‌مایه اصلی آثار اوست. اختلاف دیدگاه شاملو با شعرای سنتی و نگرش جدید او به دنیای برون یکی از عمده‌ترین دلایل تحول معنایی نمادهای ادبیات کلاسیک در شعر اوست. نگاه جدید شاملو به نمادهای شعر سنتی حاکی از تحول اندیشه و نگاه سیاسی - اجتماعی او به دنیای اطراف خویش است. شاملو شاعری است که تمایل فراوانی به حضور در بین مردم و پرداختن به دردها و آمال آنان دارد. از این رو، در تلاش است تا اوضاع جامعه خود را ترسیم کند، اما بنابر شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه قادر نیست به‌صورت مستقیم و آشکار به ذکر رخدادهای

جامعه بپردازد؛ بنابراین، بهترین ابزار برای پوشیده‌سخن گفتن نماد است. گرایش شاملو به بیان نمادین، علاوه بر اوضاع استبدادی و خفقان و عدم آزادی بیان، نتیجه تلاش او برای آفرینش ابهام و در نتیجه غنی کردن جوهر ادبی کلام است؛ به همین دلیل، خواننده شعر او، جهت نیل به زیرساخت معنایی نماد، ناگزیر است که از همه تجربه‌ها و اندوخته‌های ذهنی و تجربی خود مدد بگیرد.

نکته شایان ذکر این است که اگرچه اغلب شاعرانی که در جریان موسوم به سمبولیسم اجتماعی قرار می‌گیرند نقش عمده و به‌سزایی در طرح نمادپردازی سیاسی - اجتماعی و تحول و دگردیسی نمادهای کلاسیک ایفا کرده‌اند، نگارندگان در این مختصر تنها به نقش شاملو در تحول نمادها پرداخته‌اند و به دلیل مجال اندکی که در این مقاله وجود دارد، از بررسی نقش دیگر شعرای این جریان شعری در دگردیسی نمادها تن زده‌اند. در این پژوهش، پس از تعریف نماد از دیدگاه‌های مختلف، نمادهایی که در ادبیات کلاسیک به کار رفته‌اند اما در شعر شاملو با حفظ همان دال بر مدلول و معنایی جدید دلالت دارند، در چهار دسته عناصر طبیعی، عناصر فلکی، عناصر دینی و عناصر جانوری تحلیل و مقایسه شده‌اند و در نهایت جمع‌بندی و نتیجه‌گیری به عمل آمده است. از آنجا که بررسی همه نمادها در یک مقاله میسر نیست، در این جستار تنها برخی از نمادهای به‌کاررفته در اشعار کلاسیک و آثار شاملو بررسی شده است.

۲. پیشینه بحث

به دلیل اهمیت کارکرد نماد در آثار ادبی، اغراق نیست اگر بگوییم صدها مقاله و تعداد بسیاری کتاب، هم در کشور و هم در محافل علوم انسانی غرب درباره مفهوم نماد، انواع آن و کارکردهای گوناگون آن به رشته تحریر درآمده است که معرفی و پرداختن به همه آن‌ها فرصت و مجال فراخ‌تر می‌طلبد. در این میان مقالات مختلفی به

معرفی نماد به‌ویژه در شعر فارسی پرداخته‌اند و نقش و کارکرد آن را در شعر کلاسیک فارسی بررسی کرده‌اند. اما محققان و پژوهشگران این عرصه کمتر به بحث دگردیسی نمادهای شعر کلاسیک در شعر شاعران معاصر همت گمارده‌اند. در این بین، تنها می‌توان از مقاله‌ای یاد کرد که پورنامداریان (۱۳۸۷) در این باره نگاشته است. ایشان در این پژوهش به بررسی دگردیسی پنج آبرنماد آب، باد، آینه، دیوار و شب در ادبیات معاصر پرداخته و در پایان نتیجه‌گیری کرده است که هم‌گام با تحولات اجتماع، اندیشه و تفکر شاعر نیز متحول می‌شود و دگردیسی نمادها نتیجهٔ چنین تحولی است.

۳. تعریف نماد

نمادها دارای معانی وسیع و پیچیده‌ای هستند و به‌دلیل وسعت معنای آن‌ها و مفاهیم متعددی که در خود پنهان دارند، دستیابی به معنی و تعریف دقیق آن‌ها بسیار دشوار است. بنا به قول یونگ «یک کلمه یا یک نمایه هنگامی نمادین می‌شود که چیزی بیش از مفهوم آشکار و بدون واسطهٔ خود داشته باشد. این کلمه یا نمایه جنبهٔ ناخودآگاه گسترده‌تری دارد که هرگز نه می‌تواند به‌گونه‌ای دقیق مشخص شود و نه به‌طور کامل توضیح داده شود و هیچ‌کس هم امیدی به انجام این کار ندارد» (یونگ، ۱۳۸۱: ۱۶). با توجه به گستردگی مفهوم نماد، تعاریف گوناگونی از آن کرده‌اند؛ از جمله اینکه گفته‌اند: «نماد گونه‌ای از استعاره است با این فرق که در استعاره تنها یک مشبه - مستعاره - وجود دارد و با حذف مشبه - مستعاره - به‌عنوان استعاره باقی می‌ماند. حال آنکه در نماد بیش از یک مشبه و گاه مشبه‌های متعدد در میان است که با حذف آن‌ها نماد پدید می‌آید. بنابراین در نماد از توان معنایی و مفهومی لفظ بسی بیش از استعاره بهره‌گیری می‌شود» (حمیدیان، ۱۳۸۱: ۱۴۲). اصطلاح نماد به‌عنوان اسمی عام مفهوم بسیار وسیعی دارد. آن‌چنان‌که می‌توان از آن برای توصیف هر شیوهٔ بیانی که

به جای اشاره مستقیم به موضوعی، آن را غیرمستقیم و به واسطه موضوعی دیگر بیان می کند استفاده کرد. در فرهنگ واژگان و اصطلاحات ادبی، واژه نماد همراه با رمز و مظهر به عنوان معادل های سمبل ذکر شده اند (حسینی، ۱۳۶۹: ۳۹). به هر حال نماد عبارت است از علامت، اشاره، کلمه، ترکیب یا عبارتی که بر معنی و مفهومی ورای آنچه ظاهر آن می نماید دلالت کند. به بیان دیگر «نماد شیئی است کمابیش عینی که جایگزین چیز دیگر شده و بدین علت بر معنایی دلالت دارد. نماد نمایش یا تجلی ای هم است که اندیشه و تصور و حالتی عاطفی را به حکم تشابه یا هر گونه نسبت و رابطه ای چه واضح و بدیهی و چه قراردادی تذکر می دهد» (ستاری، ۱۳۷۸: ۱۳).

در تفکر غربی نمادپردازی با نظریات شارل بودلر مطرح شد و در روان شناسی یونگ و فروید و در مکتب ادبی که به سمبولیسم مشهور است به اوج رونق و اعتبار خود رسید. بودلر بیان می کند که «دنیا جنگلی است مالا مال از علائم و اشارات. حقیقت از چشم مردم عادی پنهان است و فقط شاعر با قدرت ادراکی که دارد با تفسیر و تعبیر این علائم می تواند آن را احساس کند» (سید حسینی، ۱۳۷۶: ۵/۱-۳). ارنست کاسیرر، که یکی از نظریه پردازان مهم نمادپردازی در ادبیات غرب است، فلسفه اصالت نماد و انسان شناسی نمادین را پدید آورد و انسان را حیوان نمادین خواند و ساخت ویژه تفکر و زبان آدمی، و به تبع آن، همه حیات فرهنگی و اجتماعی انسان را مرهون نمادپردازی دانست. وی حیات نمادین آدمی را محصول تکامل ذهنی انسان در مقایسه با جانوران می داند (۱۳۶۰: ۴۹). اریک فروم ابراز می کند که:

زبان نمادین زبانی است که تجربیات و احساسات درونی انسان را مانند تجربیات حسی توصیف می کند؛ درست مثل اینکه انسان به انجام دادن کاری مشغول بوده یا واقعه ای در دنیای مادی برایش اتفاق افتاده باشد. در زبان نمادین دنیای برون مظهری از دنیای درون یا روح و ذهن ماست (فروم، ۱۳۷۸: ۱۵).

مالارمه معتقد است که بیان صریح موضوع بخش عمده لذت نهفته در شعر را تباه می‌کند، زیرا این لذت همان روند کشف و ظهور تدریجی است، از این رو فقط باید به موضوع اشاره کرد. وی سپس نتیجه می‌گیرد که «نمادپردازی عبارت است از کاربست کامل این روند اسرار آمیز» (جدویک، ۱۳۷۵: ۱۰).

پورنامداریان پس از نقد و بررسی نظریات گروهی از صاحب نظران نمادپردازی چنین نتیجه می‌گیرد:

نماد چیزی است از جهان شناخته شده و قابل دریافت و تجربه از طریق حواس که به چیزی از جهان ناشناخته و غیر محسوس یا به مفهومی جز مفهوم مستقیم و متعارف خود اشاره کند، به شرط اینکه این اشاره مبتنی بر قرارداد نباشد و آن مفهوم نیز یگانه مفهوم قطعی و مسلم آن تلقی نگردد (پورنامداریان، ۱۳۶۴: ۱۴).

چنان که مشاهده می‌شود می‌توان از چشم اندازهای گوناگون به نماد نگریست و معانی و تعاریف متفاوتی از آن عرضه کرد. با این حال، می‌توان نمادپردازی در ادبیات را «هنر بیان افکار و عواطف نه از راه شرح مستقیم و نه به وسیله تشبیه آشکار آن افکار و عواطف به تصویرهای عینی و ملموس، بلکه از طریق اشاره به چگونگی آن‌ها و استفاده از نمادهایی بی توضیح برای ایجاد آن عواطف و افکار در ذهن خواننده دانست» (جدویک، ۱۳۷۵: ۱۱).

۴. طرح مسئله

در اشعار کلاسیک فارسی و همچنین در اشعار شاملو عناصر گوناگونی به صورت نمادین جلوه گر شده‌اند. در این میان می‌توان به عناصر طبیعی، جانوری، فلکی، دینی و... اشاره کرد که محملی شده‌اند برای القای معانی و مفاهیم متنوع، از جمله مفاهیم عرفانی و سیاسی - اجتماعی.

۵. بررسی نمادها

۵.۱. عناصر طبیعی

هر واژه با بار معنایی و حس ویژه‌ای که دارد در کاربرد متداول یا روزمره، بیانگر حالتی از موقعیت یک شیء، طبیعت یا زندگی است. گاهی در اثری هنری عواملی چون محتوای شعری، تکرار، تأکید بیشتر بر واژه یا عبارت یا استعمال فراوان آن کلمه در متن باعث می‌شود که کلمه مفهومی نمادین به خود بگیرد. در این موقعیت، خواننده بدین نکته پی می‌برد که هدف گوینده صرف معنای ظاهری کلام نیست، بلکه ورای مفهوم ظاهری معانی متعددی وجود دارد. بدین ترتیب آن کلمه حالت معماگونه‌ای به خود می‌گیرد و خواننده به تلاش و تکاپو می‌افتد تا از عمق و ژرفای آن اثر هنری گره‌گشایی کند. عناصر طبیعی از جمله مواردی هستند که در ادبیات کلاسیک مفهومی نمادین به خود می‌گیرند و در اشعار شاملو با تحول معنایی روبه‌رو می‌شوند، مانند:

۵.۱.۱. شب

شب در ادبیات سنتی هنگامه سرازیر شدن اشک‌های عاشق در فراق معشوق و زمان راز و نیازهای عارفانه با معبود است. «شب در ادبیات معاصر، با لایه‌های معنایی متعدد، با شب در ادبیات کلاسیک به‌ویژه ادبیات عرفانی در تضاد است. عارف در ادبیات کلاسیک، چه شعر و چه نثر، از ازدحام و غوغای روز به خلوت و سکوت شب پناه می‌برد. آن‌ها در پی این بودند تا زیر پوست شب خود را بیابند. از این‌رو، شب برای آن‌ها بیشتر برای قطع تعلقات و رهایی حواس در مشغول شدن به عالم تعلقات بوده است. اما در مقابل عارف دیروز، شاعر متعهد امروز همواره در پی روشنایی و روز است. او می‌خواهد همه‌چیز را در عیان ببیند؛ چراکه فردی است درگیر با مسائل سیاسی و اجتماعی؛ یعنی زندان، استبداد، ستم و زنجیر» (پورنامداریان، ۱۳۸۷: ۱۶۰).

شب در اشعار حافظ دلالت معنایی متنوعی دارد. گاه به صورت «دوش» به کار می‌رود و نماد روز ازل و آن هنگامی است که آدم آفریده شد و پای به عرصه هستی نهاد؛ مانند نمونه‌های زیر:

دوش دیدم که ملائک در میخانه زدند گل آدم بسرشتند و به پیمانه زدند
(حافظ، ۱۳۸۴: ۱۳۱)

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند و اندر آن ظلمت شب آب حیاتم دادند
(همان: ۱۳۰)

دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما چیست یاران طریقت بعد از این تدبیر ما
(همان: ۸)

گاهی نیز شب زمانی است که در آن از معشوق و زیبایی‌های او سخن به میان می‌آید تا آنجا که در حوزه ادبیات کلاسیک کمتر شاعری هست که در شب راز و نیاز و سر و سر عاشقانه‌ای نداشته باشد، مانند:

دوش در حلقه ما قصه گیسوی تو بود تا دل شب سخن از سلسله موی تو بود
(همان: ۱۵۰)

در برخی موارد شب نماد سرگشتگی، گمراهی و حیرت سالک در طی طریق و رسیدن به حق است:

در این شب سیاهم گم گشت راه مقصود از گوشه‌ای برون آی ای کوکب هدایت
(همان: ۶۸)

شب ظلمت و بیابان به کجا توان رسیدن مگر آنکه شمع رویت به رهم چراغ دارد
(همان: ۸۳)

همان‌طور که مشاهده می‌شود، شب در ادبیات کلاسیک دلالت‌های معنایی متنوعی دارد. اما شاملو شاعری است که برای شعرش رسالتی اجتماعی قائل است؛ از این رو، دلالت معنایی این نماد در اشعار او تحول پیدا کرده است. در رویکرد جدید شاملو شب از منظر سیاسی-اجتماعی می‌تواند در تقابل با صبح آزادی و عدالت گستر

نمادی باشد از خفقان و فضای تیره و شبگون حاکم بر جامعهٔ زمان پهلوی؛ جامعه‌ای که در خاموشی و سکوتی سرد به سر می‌برد. با این توصیف می‌توان گفت شاعر به خلق موقعیتی تازه از عنصری طبیعی پرداخته است. این عنصر طبیعی پربسامدترین عنصری است که در شعر شاملو کاربردی سمبولیک یافته است.

شب به‌عنوان یک رمز، صفت غالبش تاریکی و سیاهی است... سیاهی و تاریکی در فرهنگ ما مظهر اهریمن و زشتی و جهل و ترس و عدم امنیت و دیگر زشتی‌ها و نابایستی‌های مترتب بر آن است. جامعه‌ای که نظامی جابر بر آن حکومت می‌کند و حقایق را از نظر مردم پنهان می‌کند شرایطی همانند شب دارد. از رهگذر این شباهت‌های هماهنگ میان شب به‌عنوان یک پدیدهٔ طبیعی و آن شرایط اجتماعی است که می‌توان شب را رمز و سمبل اوضاع اجتماعی ناخوشایندی قرار داد که نظامیستمگر بر آن فرمان می‌راند (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱۶۱).

برای نمونه، شعر «خفاش شب» با ذم شب و صفات منفی آن آغاز می‌شود؛ صفاتی مانند کور بی‌خیال، گیج و عبوس:

هرچند من ندیده‌ام این کور بی‌خیال
این گنگ شب که گیج و عبوس است
خود را به روشن سحر
نزدیک‌تر کند

لیکن شنیده‌ام که شب تیره - هرچه هست -

آخر ز تنگه‌های سحرگه گذر کند... (شاملو، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

شاعر هرچند از ظواهر حرکتهای سیاسی این جامعه را به نجات و آزادی - سحر - نزدیک نمی‌بیند، امیدوار است طبق قاعدهٔ پایان شب و رسیدن به سحر این شب جامعه نیز به سحر برسد، یعنی به آزادی. نوسان امید و ناامیدی تا پایان شعر ادامه دارد. گاهی شاعر امیدوار است، گاه انتظار می‌کشد که خروس صبح بخواند و گاه از دوام شب و پایداری اش ناامید می‌شود:

از شوق می‌کشم همه در کارگاه فکر
نقش پَر خروس سحر را
لیکن دوام شب همه را پاک می‌کند.
می‌سازمش به دل همه
اما دوام شب

در گور خویش

ساخته‌ام را

در خاک می‌کند (همان: ۱۳۲)

شاملو در استفاده از نمادهای منفی به منظور افزودن بر کارکرد معناییِ نماد آن را با صفات منفی همراه می‌کند. همچنان که شاعر در شعر «خفاش شب» صفات منفی را به شب نسبت داده، در اینجا نیز برای شب صفات کج‌اندیش، بدچشم و سمج را برشمرده است:

پشت درهای فرو بسته

شب از دشنه و دشمن پُر

به کج‌اندیشی خاموشی

نشسته است

بام‌ها زیر فشار شب

کج

کوچه، از آمد و رفت شب بدچشم سمج

خسته است (همان: ۴۲۵)

در جای دیگر، شاملو به توصیف شبی می‌پردازد که با سحر بیگانه است و بر آفتاب آزادی و امید عصیان می‌کند:
خود در شبی این‌گونه بیگانه با سحر
که در این ساحل پرت همه چیز

به آفتاب بلند عصیان کرده است (همان: ۵۵۵)

۵. ۱. ۲. باد (نسیم)

«نمادگرایی باد چندین وجه دارد؛ به دلیل انقلاب درونی‌اش نماد بی‌ثباتی، ناپایداری و بی‌استحکامی است. از سویی دیگر، باد مترادف با نفخه است و در نتیجه مترادف است با روح و جوهر روحی از سرچشمه‌ای الهی. از اینجاست که زبور، همچون قرآن، باد را پیک الهی و هم‌سنگ فرشتگان می‌داند. در سنت اوستایی در ایران باستان باد نقش پشتیبان جهان و تنظیم‌کننده توازن جهانی و اخلاقی را برعهده دارد. در سنت توراتی، بادهای نفخه خداوندی‌اند؛ نفخه خدا هرج و مرج اولیه را نظم داد؛ باد اولین انسان را جان داد. بادهای ابزار قدرت الهی نیز هستند. آن‌ها زنده می‌کنند؛ کیفر و تعلیم می‌دهند؛ بادهای علامت‌اند و چون ملائکه پیام‌ها را می‌رسانند. بادهای جلوه موهبتی الهی هستند و هنگامی که بخواهند، عواطف خود را و شیرینی لطیف خود را با خشمی طوفانی منتقل می‌کنند» (شوالیه، ۱۳۷۸: ۸/۲-۶). باد و نسیم در سراسر ادبیات فارسی، پیک پیام‌رسان و عنصر و عامل ارتباط و پیوند عاشق و معشوق و وسیله ارتباط آن‌ها بوده است:

ای باد اگر به گلشن احباب بگذری زنهار عرضه ده بر جانان پیام ما

(حافظ، ۱۳۸۴: ۹)

دوش آگهی ز یار سفر کرده داد باد من نیز دل به باد دهم هرچه باد باد

(همان: ۷۳)

بسوخت حافظ و کس حال ما به یار نگفت مگر نسیم پیامی خدای را ببرد

(همان: ۹۳)

همه شب در این امیدم که نسیم صبحگاهی ز پیام آشنایان بنوازد آشنا را

(همان: ۵)

«در شرایط اجتماعی که تنها تاریکی ظلم و تجاوز و دیکتاتوری گسترده شده، بادهای حاکمان چنین سرزمینی به‌شمار می‌روند. این پدیده طبیعی در آثار شعرای معاصر، اغلب منفی و چنان‌که عصری مهاجم، ویرانگر و ستمکار استعمال شده است. نمادی

است از عوامل غارتگر، چپاولگر و آشوبگر جامعه، ظلم و بی عدالتی، استبداد و حاکم جفاگر که ثمره‌ای جز اندوه و درد برای جامعه ندارد» (نظریانی، ۱۳۸۸: ۱۴۹). باد در شعر شاملو، به دلیل دید اجتماعی، اندیشه سیاسی و نگرش خاص او، کارکردی جدید می‌یابد؛ کارکردی که از بینش سیاسی شاملو مایه گرفته است:

بادی خشناک دو لنگه در را بر هم کوفت

و زنی در انتظار شوی خویش، هراسان از جا برخاست

چراغ از نفس بویناک باد فرومرد

و زن شرب سیاهی بر گیسوان پریش خویش افکند (شاملو، ۱۳۸۹: ۳۰۵)

باد در این شعر وجهه‌ای منفی دارد و زنی را که در انتظار شوی خویش است هراسان می‌کند، نفسش بویناک است و چراغ را که نماد روشنایی و آزادی است خاموش می‌سازد. «باد طاغی» نیز در شعر شاملو وجود دارد:

همواره باد طاغی با ناله‌های زار

شلاق به هیبت دیوار می‌زند

و برگ‌های خشک و مگس‌های خرد را

و آرامش و نوازش را

هم راه می‌کشد

هم راه می‌برد (همان: ۱۵۸)

باد در شعر مذکور نماد همه مبارزان و سلحشورانی است که ضمن حرکت و تکاپوی خود، مردم عادی را که چون برگ‌هایی خشک که از سبزی و نشاط افتاده و بی حرکت ایستاده‌اند به حرکت وامی‌دارد.

بادی شتابناک گذر کرد

بر خفتگان خاک،

افکند آشیانه متروک زاغ را

از شاخه برهنه انجیر پیر باغ... (همان: ۳۳۰)

بادی شتابناک بر خفتگان خاک گذر کرده است و آشیانه زاغ را به زمین افکنده است. گویا منظور از باد شتابناک، موج دوبارهٔ مردمی است که بعد از کشتارهای فجیع و اعدام‌های بی‌رحمانهٔ دوران کودتا، دوباره به خود آمده‌اند و شوری شتابناک آن‌ها را وادار کرده است که آشیانهٔ زاغان را در هم بکوبند. زاغ نیز نمادی منفی است و با توجه به سیاهی و نوای شومش می‌تواند مظهر سرکردگان رژیم پهلوی باشد.

۵. ۱. ۳. دریا

«در فرهنگ اسلامی، دریا نماد خرد بیکران الهی است، ازلی و خستگی ناپذیر» (ضرابی‌ها، ۱۳۸۴: ۱۲۷۱/۲). دریا به واسطهٔ انبساط و بیکرانی‌اش در ادبیات عرفانی نماد وحدت است و امواجش را - از آنجا که دمام ظاهر می‌شود و محو می‌گردد و دوباره امواجی نو از راه می‌رسد- به تجلیات و ظهورات حضرت حق مانند دانسته‌اند که همواره بردوام است. «کثرت تجلیات و انبساط بحر هستی به نوعی است که هر دم و هر لحظه، هزاران موج از این بحر ظاهر می‌شود و هرگز یک قطره از آن دریا کم نمی‌گردد و نقصان نمی‌یابد؛ چه بنابر عدم تناهی شئون ذاتیه، تجلیات و ظهورات غیرمتناهی است» (لاهیجی، ۱۳۳۷: ۴۵۱). بنابراین، در شعرهای عرفانی دریا نمادی از وجود واحد است؛ مانند:

چون تقاضا بر تقاضا می‌رسد	موج آن دریا بدین جا می‌رسد
	(مولوی، ۱۳۷۱: ۱۰۹)
که نگه دار آب ما را از خسان	یارب آن گوهر بدان دریا رسان
	(همان: ۱۳۵)
ماهیان جان درین دریا پرند	تو نمی‌بینی که کوری‌ای نژند
	(همان: ۳۴۸)
چو دریایی است وحدت لیک پر خون	کزو خیزد هزاران موج مجنون
	(شبستری، ۱۳۶۸: ۱۰۰)

خطر دارند کشتی‌ها ز اوج و موج هر دریا امان یابند از موجی کز این بحر سعید آید
(مولوی، ۱۳۶۳: ۳۴)

اما در نگاه اجتماعی و سیاسی شاملو، دریا نماد جامعه‌ای است که مه آن را دربر گرفته و سکوت و رخوت جاودانه‌ای آن را مسخ کرده است. در نمونه‌های زیر، همراه شدن دریا با صفات منفی چون مرده، گندیده، خاموش، پوسیده و نومید حاکی از فضای یأس و خفقان حاکم بر جامعه است و شاملو نیز در نهایت ناامیدی، بر وطن خویش که روزبه‌روز نفوذ و گسترده‌گی استعمار و استبداد در آن بیشتر می‌شود، مویه می‌کند:

از تنگابی پیچاپیچ گذشتیم

با نخستین شام سفر

که مزرع سبز آبگینه بود.

و با کاهش شب که پنداری

در تنگه سنگی جای خوشتر داشت

به دریایی مرده درآمدیم با آسمان سربی کوتاهش

که موج و باد را به سکونی جاودانه مسخ کرده بود (شاملو، ۱۳۸۹: ۵۹۴)

زورق‌بان دیگر باره گفت:

تنها یکی، آنکه خسته‌تر است

دستور چنین است

و پلاس ژنده‌ای را که بر شانه‌های استخوانی‌اش افتاده بود برکشید،

گفتی از مِهی که بر پهنه دریای گندیده بی‌تابی آماس می‌کرد آزار می‌برد (همان: ۵۵۱)

ما به‌سختی در هوای گندیده طاعونی دم می‌زدیم و

عرق‌ریزان

در تلاشی نومیدانه

پارو می‌کشیدیم

بر پهنه خاموش دریای پوسیده

که سراسر

پوشیده ز اجساد است که چشمان ایشان

هنوز

از وحشت طوفان بزرگ برگشاده است (همان: ۵۹۵)

پنجره!

بگشای از هم چون کتاب قصه خورشید

تا امیدم بازجوید

در صدف‌های دهان رنج

صبح مرواریدتابش را

به ژرفا ژرف این دریای

دورافتاده نومید! (همان: ۱۷۹)

۵. ۲. عناصر جانوری

نمادگرایی یکی از پیچیده‌ترین، عمیق‌ترین، گسترده‌ترین و شاید زیباترین شیوه‌هایی است که آدمی به کمک آن احساسات، عقاید، اندیشه و خیال خود را به صورت هنر می‌آفریند. اما چون گاهی شاعر بنابر موقعیت زمانی و مکانی، امکان صراحت زبانی ندارد، ناگزیر است برای آگاهی‌دادن به جامعه و ترسیم اوضاع جامعه و تشریح حالات درونی خود، از عناصر متعددی مدد بگیرد تا بتواند آن عناصر را بستری مناسب برای سخنان رمزآلود خود قرار دهد. از جمله این عناصر، عناصر جانوری است. شاعران و نویسندگان، برای بیان بسیاری از مسائل و موضوعاتی که قصد دارند به صورتی نمادین بدان پردازند، با در نظر گرفتن ویژگی‌های مختلف جانوران از آن‌ها در قالب بیانی نمادین برای القای معانی متعدد بهره برده‌اند.

۵. ۲. ۱. شیر

در سراسر شعر و ادب فارسی شیر نماد قدرت، سلطنت و شجاعت بوده است؛ همان‌گونه که در تمام فرهنگ‌های خاور نزدیک چنین بوده است (جابر، ۱۳۷۰: ۷۷-).

۷۶). نقش مهم و محوری واژه شیر در سمبولیسم عرفانی، به‌ویژه در مثنوی، بسیار پُررنگ است. این نماد یک سلسله تداعی معانی را در مثنوی پدید می‌آورد و مولانا چهره‌های آرمانی موجود در اندیشه عرفانی خود را در هیئت آن می‌بیند و می‌نماید. برای نمونه، شیر در داستان «رفتن گرگ و روباه در خدمت شیر به شکار» در معنای نمادین خداوند است که بر بندگان نافرمان به‌ظاهر لبخند می‌زند، به آنان ثروت و قدرت می‌بخشد و مستی نعمت آنان را از خشم خدا غافل می‌سازد:

شیر چون دانست آن وسواسشان وانگفت و داشت آن دم پاسشان
لیک با خود گفت: بنمایم سزا مر شما را ای خسیسان گدا
شیر با این فکر می‌زد خنده فاش بر تبسم‌های شیر ایمن مباش
(مولوی، ۱۳۷۱: ۱۵۰)

تألُّو تصاویر در ابیات این داستان توجه ما را به آسمان معطوف می‌کند. شیری که باید در برابر او خود را نادیده و نیست انگاشت، آفریننده هستی است؛ آنکه همه هست‌ها در برابر او فانی است. «کلُّ شیئی هالک الّا وجهه» و هر که در درگاه او از من و ما سخن بگوید مطرود و مردود درگاه اوست. گاهی شیر در مثنوی نماد انسان کامل و ولی‌الله است؛ مانند دو بیت زیر:

غرّه‌ای کن شیروار ای شیر حق تا رود آن غرّه بر هفتم طبق
چه خبر جان ملول سیر را کی شناسد موش غرّه شیر را
(همان: ۷۹۵)

اما شیر در شعر شاملو نماد مبارزی است که در اوج امیدواری و بدون هراس از مرگ، پرشورتر از پیش، در راه رسیدن به آرمان‌های مقدس خود به پیکار و مبارزه برمی‌خیزد و در برابر ظلم و ستم سر فرود نمی‌آورد و هرگز تن به شکست و خواری نمی‌دهد. شیر در شعر «دیوار» نماد مبارز آزادی‌خواهی است که با وجود خفقان و تهدیدهای پی‌درپی ظالمان و دژخیمان هراسی به دل راه نمی‌دهد و رعب و وحشتی که

رژیم پهلوی به راه انداخته است موجب نمی‌شود که او منکسر و خموش بر جای خود بنشیند و در اوج ظلمت و تاریکی جامعه خویش به دنبال طلوع صبح روشن آزادی و رهایی است. در این میان، دوستان مبارزش در راه رسیدن به اهداف عالی و انسانی خود از تمام هستی و جان خویش دست شسته و پای بر جانشان نهاده‌اند و سرنوشت آنان چیزی جز مرگ نبوده است. از این رو، شیر (مبارز) اندیشه انتقام را در سر می‌پرورد:

یک شیر

مطمئناً

خوف است دام را!

هرگز نمی‌نشیند او منکسر به جای:

مطرود راه و در

مطرود وقت کر

چشمش میان ظلمت جویای روشنی است

می‌پرورد به عمق دل، آرام

انتقام! (شاملو، ۱۳۸۹: ۱۶۲)

۵. ۲. ۲. سگ

«هنرمندان تصاویر صلیبیون را در حالتی که یک پای آن‌ها روی بدن سگ قرار داشت به تصویر می‌کشیدند، به این معنی که همان‌طور که سگ صاحب خود را با وفاداری همراه می‌کند، صلیبیون نیز دنباله‌رو و وفادار پرچم سرور خود (عیسی مسیح) هستند» (جانبز، ۱۳۷۰: ۶۴). گذشتگان از سگ به عنوان دوست وفادار و همدم انسان یاد کرده‌اند.

در ایران باستان سگ به عنوان جانوری فداکار و وفاشناس که موجب آسایش مردمان است از احترام و تقدس خاصی برخوردار است. بخصوص در وفاداری او داستان‌های رقت‌انگیزی در ادبیات ملل هست. برخی سگ اصحاب کهف را انسانی به صورت سگ توصیف کرده‌اند که وفاداری او به مردان حق وی را به مرتبه انسانی رسانید.

وفاداری و فداکاری سگ سبب شده که داستان‌ها و روایاتی پیرامون این خصوصیات پیدا شود (یا حقی، ۱۳۷۵: ۲۵۰).

از این رو در ادبیات کلاسیک سگ مظهر وفاداری است و در شعر شعرای سنتی به این شکل تجلی پیدا کرده است:

حیف باشد که سگ وفا دارد و آدمی دشمنی روا دارد
(سعدی، ۱۳۸۱: ۹۱۷)

بر سر کوی وفا سگ به ز ما گر ز کوی او گذر خواهیم کرد
(عطّار، ۱۳۷۱: ۱۵۶)

به هنگام وفا سگ از شما به بود با سگ وفا و با شما نه
(گرگانی، ۱۳۱۴: ۱۸۷)

کسی ز دوستی بیرون نهد پی در آیین وفا سگ بهتر از وی
(جغتایی، ۱۳۳۷: ۲۸۸)

گوید آن استاد مر شاگرد را ای کم از سگ نیست با من وفا
(مولوی، ۱۳۸۴: ۲/۲۸۱)

در شعر زیر، بیابان نماد جامعه پهلوی است که خشک است و بی برکت و سگ نماد مأموران حکومتی و دژخیمان آن است که در فضای تیره و مه آلود بیابان در خواب و خاموشی به سر می‌برند:

بیابان را، سراسر، مه گرفته‌ست

چراغ قریه پنهان است

موجی گرم در خون بیابان است...

بیابان را سراسر مه گرفته است [می‌گوید به خود، عابر]

سگان قریه خاموش‌اند (شاملو، ۱۳۸۹: ۱۱۴).

در دو شعر «درشب» و «گریزان» نیز که بخش‌هایی از آن‌ها در زیر آمده است سگ نماد مأموران حکومت است که برای یافتن و کشتن مبارزان جستجویی پیوسته را در پیش گرفته‌اند:

– تنها دوتن، سه تنی می گفتند:

از هیبت سکوت به ناهنگام در شگفت،

از پشت قاب پنجره در کوچه دیده ایم،

انبوه ظلمتی متفکر را

که می گذشته است

و اسب خسته ای را به دنبال

می کشیده است

و سگها احساس رازناک حضوری غریب را

تا دیرگاه در شب پاییزی لاییده اند (همان: ۷۷۴)

– از دور در شبی که می آمد

بر نیزه ها فرود

سگهای گله بر شیخ صخره ها به شور

لایدنی مدام آغاز کرده بودند.

اعماق درّه با نفس سرد شامگاه

از نغمه های کاکلی و سینه سرخ ها می ماند بی صدا (همان: ۴۱۸)

۵. ۳. عناصر فلکی

کشف و پروراندن نمادهای گوناگون که حاوی معانی متعددی و رای معنای ظاهری و اولیه باشد کاری بسیار خطیر و ظریف است و علاوه بر آگاهی از فرهنگ و ادب منوط به داشتن تخیلی نیرومند است که با استعانت از قدرت خلاقیت نویسنده یا شاعر به وجود می آید. از رهگذر همین خلاقیت شاعر است که عناصر فلکی و آسمانی نیز گاهی جایگاهی نمادین می یابند.

۵. ۳. ۱. خورشید

خورشید در ادبیات کلاسیک و عرفانی، نماد ذات باری تعالی و وجود حق است که فیوضاتش عام است و نیز رمز ولی الله و انسان کامل است:

شمس جان کو خارج آمد از اثیر نبودش در ذهن و در خارج نظیر

(مولوی، ۱۳۷۱: ۷)

می‌زند بر تن ز سوی لامکان می‌نگنجد در فلک خورشید جان

(همان: ۵۱)

خورشید از سویی نماد قدرت محسوب می‌شده است (به‌ویژه در پیوندش با شیر) و از سوی دیگر برآمدنش نشان زندگی و حیات و فروشدنش نماد مرگ و نیستی بوده است (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۸۱؛ ضرابی‌ها، ۱۳۸۴: ۷۷/۱؛ یاحقی، ۱۳۷۵: ۲۸۰)، اما در شعر شاملو زیرساخت معنایی این نماد دگرگون شده است. خورشید در اشعار شاملو نماد امید، آزادی، نور، عدالت و... است که دربرابر تاریکی و سیاهی شب - اوضاع خفقان و ظلم - قرار می‌گیرد. با طلوع و فرارسیدن خورشید تاریکی، یأس و اندوه از جامعه رخت برمی‌بندد و خون امید، آزادی و نشاط در رگ‌های آن جریان می‌یابد. خورشید عنصری است که با وجود آن روشنایی مطلق سیطره می‌یابد و بدین طریق شرایطی بر جامعه حکم‌فرما خواهد بود که حق از باطل تمیز داده می‌شود و شب مملو از سیاهی و تباهی از بین خواهد رفت:

- احساس می‌کنم در بدترین دقایق این شام مرگ‌زای

چندین هزار چشمه خورشید

در دلم

می‌جوشد از یقین (شاملو، ۱۳۸۹: ۳۳۵)

- اما خورشید

همواره قدرت است، توانایی است

بر بام‌های تشنه که برداشته شکاف

با هر درنگ خویش، آن پیک نورپیکر داده اشارتی؛

کرده است فاش بدین‌سان با هر اشاره‌اش

او با شتاب می‌گذرد از شکاف بام

می‌گوید این سخن به لب آرام:

«انتقام!» (همان: ۱۵۹)

– من سرگذشت یأسم و امید

با سرگذشت خویش:

می‌مردم از عطش

آبی نبود که لب خشکیده تر کنم

می‌خواستم به نیمه شب آتش

خورشید، شعله‌زن به درآمد چنان که من

گفتم دو دست خویش را به دو چشمان سپر کنم (همان: ۱۷۶)

۵. ۳. ۲. ستاره (کوکب)

گذشتگان به هنگام سفر و طی طریق در شب، از طریق ستاره‌ها راه اصلی را از بیراهه بازمی‌شناختند و مسیر یابی می‌کردند؛ از این رو، ستاره در شعر سنتی فارسی نمادی است از راهبر و دلیل راه که در ظلمات و تاریکی به سالکان طریقت راه را از چاه باز می‌نماید:

در این شب سیاهم گم گشت راه مقصود از گوشه‌ای برون آی ای کوکب هدایت

(حافظ، ۱۳۸۴: ۶۸)

هر شب ای دیده که بر چرخ ستاره شمری جان من عزم سفر کرد، بگو راه کجاست؟

(دهلوی، ۱۳۷۸: ۱۵۳)

اگر خواهی که ره‌یابی تو در سرمنزّل زلفش مقابل ساز در پیشانی خود کوکب دل را

(احراری، ۱۳۸۹: ۱۰)

در بیابانی که ما راه طلب گم کرده‌ایم کرم شب‌تابی اگر در جلوه آید کوکب است

(دهلوی، ۱۳۶۳: ۹۸)

اما در شعر شاملو ستاره نماد انسان‌هایی آزاده است که در راه رهایی و عزّت خود و

سرزمین خویش دلیرانه جان خود را فدا می‌کنند:

نازلی سخن نگفت

نازلی ستاره بود

یک دم درین ظلام درخشید و جست و رفت... (شاملو، ۱۳۸۹: ۱۳۴)

- یاران ناشناخته‌ام

چون اختران سوخته

چندان به خاک تیره فرو ریختند سرد

که گفتی،

دیگر زمین

همیشه

شبی

بی ستاره ماند (همان: ۳۲۹)

- اما چگونه، به راستی چگونه

در قعر شبی این چنین بی ستاره

زندان مرا - بی سرود و صدا مانده - باز توانی شناخت؟ (همان: ۳۰۲)

- و شب از راه می‌رسد

بی ستاره‌ترین شب‌ها

چراکه در زمین پاکی نیست

زمین از خوبی و راستی بی بهره است

و آسمان زمین

بی ستاره‌ترین آسمان‌هاست! (همان: ۲۹۸)

۵. ۴. عناصر دینی

شاعران زبان فارسی در نظام نمادپردازی خود اغلب از عناصر و شخصیت‌های دینی نیز مدد می‌گیرند تا آنجا که این کاربرد در تمام دوران حیات شعر فارسی قابل ردیابی است.

۵. ۴. ۱. عیسی

معجز عیسوی، به ویژه در میان معجزات او، روان بخشی یا زنده کردن مردگان و شفادهی است که هم در قرآن (آل عمران، ۴۹) و هم در انجیل (یوحنا، باب ۱۱، ۱- باب ۱۲، ۱-۵) به آن اشاره شده است. از این رو، در ادبیات کلاسیک عیسی رمز روان بخشی و شفادهنگی است. در میان شعرای سنتی حافظ و خاقانی بیش از دیگران به این مضمون توجه کرده اند:

یارب این با که توان گفت که آن سنگین دل کشت ما را و دم عیسی مریم با اوست
(حافظ، ۱۳۸۴: ۴۲)

از روان بخشی عیسی نزنم هرگز دم زانکه در روح فزایی چو لب ماهر نیست
(همان: ۵۱)

همیشه وقت تو ای عیسی صبا خوش باد که جان حافظ دل خسته زنده شد به دمت
(همان: ۶۸)

جان رفت در سر می و حافظ به عشق سوخت عیسی دمی کجاست که احیای ما کند
(همان: ۱۳۳)

عیسی دمی و مرده دلم در برابرت چون تخم پيله زنده شوم باز در برت
(خاقانی، ۱۳۵۷: ۵۶۴)

اما دلالت معنایی این نماد نیز در تفکر و اندیشه سیاسی - اجتماعی شاملو دگرگون شده است و خلق بیان نمادین با استفاده از تلمیحات از دیگر جلوه های نمادپردازی در شعر شاملو است. شاملو برای بیان حقایق جامعه خود با تلمیح به زندگانی اسطوره های ملی و مذهبی، دست به خلق بیانی نمادین می زند و از زندگی پیامبرانی چون عیسی، خضر، ایوب و... نمادهایی سیاسی و اجتماعی می سازد. در این میان، سهم عیسی به عنوان مصلحی اجتماعی که یاران نزدیکش به او خیانت کرده اند بیش از دیگران است. شاملو نیز همچون مسیح در این جغرافیا تنهاست، به همین دلیل با مسیح هم ذات پنداری می کند. عیسی مظهر مصلح اجتماعی و مدافع حق و حقیقت است که

همه هستی خویش را بر سر هدفی انسانی می‌گذارد. عشق او به آزادی و حق‌جویی و رستگاری انسان سبب می‌شود که از تمام لذایذ هستی بگذرد و رنجی عظیم را در راه رسیدن به هدف خویش تحمل کند؛ اما درست در لحظه‌ای که باید مردم، مردمی که آن‌همه به او مدیون‌اند، در راه حفظ و نجات او از دست دژخیمان فداکاری کنند، از این یاری و فداکاری تن می‌زنند و حتی برای توجیه عمل نادرست و تدارک راحتی وجدان خویش به بهانه‌ای واهی از ایفای وظیفه خود کوتاهی می‌کنند. «مرگ، بر صلیب، از دیدگاه شاملو، نشانه شکست نیکی در جهانی پر از بدی و تیرگی است... صلیب که از دیدگاه «نیچه» زهر آگین‌ترین درختی است که بر زمین رویده، زیرا مخرب نیروهای جان‌والاگراننده انسانی است، از نظر شاملو نشانه شکست نیکی و عشق است» (دستغیب، ۱۳۷۳: ۱۳۰-۱۲۹).

در شعر «لوح» از مجموعه آیدا، درخت و خنجر و خاطره، مسیح نماد همه مبارزان و سلحشوران آزادی‌خواهی است که برای رسیدن به آرمان‌ها و آرزوهای خویش از جان خود نیز دریغ نمی‌ورزند و تا رسیدن به اهداف خود از تکاپو و مبارزه دست برنمی‌دارند، اما گاه در راه رسیدن به آرمان‌های مقدس خویش سرنوشتی جز مرگ و اعدام در انتظارشان نیست. از این رو است که شاملو با مشاهده طناب دار بر گردن دوستان و یاران مبارزش فریاد برمی‌آورد:

– شد آن زمانه که بر مسیح مصلوب خویش به مویه می‌نشستید،

که اکنون هر زن مریمی است

و هر مریم را

عیسایی بر صلیب است...

عیسایانی همه هم‌سرنوشت

عیسایانی یک دست (شاملو، ۱۳۸۹: ۵۸۲)

– کاج سرافراز صلیب چنان پربار است

که مریم سوگوار

عیسای مصلوبش را باز نمی‌شناسد (همان: ۳۹۳)

۵. ۴. ۲. ایوب

آنچه از زندگانی حضرت ایوب (ع) در ادبیات فارسی نمود بیشتری داشته است، صبر و شکیبایی شگفت‌انگیز وی در برابر مصائب گوناگونی چون بی‌چیزی و بیماری است (یاحقی، ۱۳۷۵: ۱۱۵-۱۱۴). ابیات برگزیده زیر شاهی بر این مدعاست:

گفت حق ایوب را در مکرمت من به هر مویست صبری دادمت

(مولوی، ۱۳۸۴: ۸۰۳)

چند گویی قصه ایوب و صبر او بس است بیش از این ما صبر نتوانیم آن ایوب بود

(بافقی، ۱۳۵۳: ۲۲۸)

شد دلم صدپاره ناوردم شکایت بر زبان محنت و صبری که در من هست در ایوب نیست

(فضولی، بی‌تا: ۳۱۴)

شاملو، در شعر «برخاستن» از مجموعه *ابراهیم در آتش*، با تلمیح به زندگانی حضرت ایوب، او را نماد کسانی می‌داند که در برابر ظلم و ستم حاکم بر جامعه صبر پیشه می‌کنند و هیچ تحرکی از خود نشان نمی‌دهند. صبر و سکونی که باعث عفونت جامعه می‌شود (اگرچه این تشبیه و تلمیح می‌تواند ترک ادب شرعی نیز تلقی شود) و خضر را رمز همه مبارزان و مصلحان فرخنده‌پی‌ای می‌داند که سبزی‌نگی و نشاط را به جامعه هدیه می‌دهند. در ماجرای زندگی حضرت ایوب (ع) بیماری او سبب عفونت بدنش شد؛ در اینجا نیز شاملو خطاب به مردمان خمود و ساکن جامعه خویش می‌گوید: شما نیز اگر مانند ایوب در برابر ستم سکوت کنید و به پای نخیزید، خویشتن و جامعه را به عفونت و گندیدگی مبتلا خواهید کرد:

– عفونت از صبری است

که پیشه کرده‌ای

به هاویه و هن.

تو ایوبی

که از این پیش اگر

به پای برخاسته بودی

خضروارت

به هر قدم

سبزینۀ چمنی

به خاک

می گسترده

و بادِ دامانت

تندبادی

تا نظم کاغذین گل بوته‌های خار

پروید (شاملو، ۱۳۸۹: ۷۱۶).

نتیجه‌گیری

نمادها نیز هم‌گام با تحول اجتماع و تغییر تجربه‌ها متحول می‌شوند. گاه یک نماد به‌طور کامل از زبان رخت برمی‌بندد و متروک می‌شود و نمادی جدید جای آن را می‌گیرد و گاهی نمادهای گذشته با حفظ روساخت واژگانی (دال) به زیرساخت و دلالت معنایی جدیدی (مدلول) رهنمون می‌شوند و در معانی و مفاهیم نو به کار می‌روند. حقیقت این است که نمادهای ادبیات کلاسیک در مقایسه با نمادهای موجود در اشعار شاملو از دو اندیشه متفاوت و از دو منشأ جداگانه سرچشمه گرفته‌اند و ادبیات عرفانی کلاسیک و اشعار اجتماعی شاملو از نظر نمادپردازی با یکدیگر تفاوت‌های اساسی دارند. سمبل‌ها در ادبیات عرفانی کلاسیک از ناآگاهی و بی‌کرانگی و ابهام در اشراق صرف سرچشمه می‌گیرند، در حالی که سمبل در شعر شاملو اندیشیده و آگاهانه است. به دیگر سخن، بسیاری از شعرهای عارفانه و شهودی کلاسیک که از ناآگاهی سرچشمه می‌گیرند، مثل شعرهای شاملو نمادین هستند؛ اما وجه تمایز این دو در این است که دایره و توان تداعی‌پذیری نمادهای عارفانه به علت دخالت ناآگاهی و همچنین غلبه جذب و تجربه

شخصی دشواریاب‌تر و گاهی غیرممکن است. دیگر اینکه شاملو به دنبال ابهام‌آفرینی در مسیر دریافت و فهم مخاطب است، در حالی که استفاده عارف از سمبل به منظور انتقال مفاهیم عظیم عرفانی در ظرف تنگ و محدود زبان برای سالکان است. از دیگر تفاوت‌های نمادپردازی کلاسیک با نمادپردازی شاملو این است که زمینه، زمان، مکان و موقعیت در آثار شاملو مشخص و آشکار و ثبت شده است، اما سمبل‌های ادبیات کلاسیک فاقد زمینه مشخص و آشکار ظهور هستند.

همان‌طور که پیشتر مشاهده شد، نمادهایی مانند باد، دریا، شب، عیسی، ایوب، خورشید، ستاره، شیر و سگ در شعر شاملو با تغییر معنا مواجه شده‌اند و این تحول نشان‌دهنده تغییر اندیشه و تحول فکری مستقل شاملو و اثبات‌کننده دگردیسی نمادها در طول زمان است. در پایان، نکته سزاوار گفتن این است که با توجه به اختلاف و تفاوت برخی نمادها در شعر کلاسیک و شعر شاملو، برداشت و درک خواننده از معانی نمادها نباید مستقل از بافت و اقتضای حال باشد؛ لذا هریک از نمادها باید با توجه به زمان و مکان سرایش شعر و اوضاع حاکم بر جامعه تأویل شوند.

منابع

- احراری، طغرل (۱۳۸۹) *دیوان اشعار*. تهیه، تدوین و مقدمه میرزا شکورزاده. تهران: شهریاران.
- بیدل دهلوی (۱۳۶۳) *دیوان اشعار*. به تصحیح خلیل‌الله خلیلی. تهران: بین‌الملل.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۱) *خانه/م ابری است*. چاپ دوم. تهران: سروش.
- _____ (۱۳۸۷) «دگردیسی نمادها در شعر معاصر». *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۱۱: ۱۶۲-۱۴۷.
- _____ (۱۳۶۴) *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.

_____ (۱۳۷۴) *سفر در مه: تأملی در شعر احمد شاملو*. تهران: زمستان.

جایز، گرترو (۱۳۷۰) *سمبل‌ها*. ترجمه محمد رضا بقاپور. ناشر: مترجم.

چدویک، چارلز (۱۳۷۵) سمبولیسم. ترجمه مهدی سبحانی. چاپ دوم. تهران: مرکز. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۴) دیوان. به کوشش محمد قزوینی و قاسم غنی. چاپ بیست و دوم. تهران: طلوع.

حسینی، صالح (۱۳۶۹) واژگان و اصطلاحات ادبی. تهران: نیلوفر. حمیدیان، سعید (۱۳۸۱) داستان دگردیسی. تهران: نیلوفر. خاقانی، بدیل بن علی (۱۳۵۷) دیوان اشعار. به کوشش ضیاءالدین سجادی. تهران: زوار. دستغیب، عبدالعلی (۱۳۷۳) نقد آثار احمد شاملو. تهران: آروین. دویو کور، مونیک (۱۳۷۳) رمزهای زنده جان. ترجمه جلال ستاری. تهران: مرکز. دهلوی، امیر خسرو (۱۳۷۸) کلیات. با مقدمه و تصحیح باقر دشتی. تهران: گل مریم. زمانی، کریم (۱۳۸۴) شرح جامع مثنوی معنوی. چاپ شانزدهم. تهران: اطلاعات. ستاری، جلال (۱۳۷۸) اسطوره و رمز. تهران: سروش. سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۱) کلیات. تصحیح محمدعلی فروغی. چاپ چهارم. تهران: پیمان.

سیدحسینی، رضا (۱۳۷۶) مکتب‌های ادبی. ۲ جلد. چاپ دهم. تهران: نگاه. شاملو، احمد (۱۳۸۹) مجموعه آثار (دفتر یکم: شعرها). چاپ نهم. تهران: نگاه. شبستری، شیخ محمود (۱۳۶۸) مثنوی گلشن راز. به قلم احمدعلی طایفه. تهران: اشراقیه. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۹) ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت. تهران: توس. شوالیه، ژان و آلن گربران (۱۳۷۸) فرهنگ نمادها. ۵ جلد. ترجمه سودابه فضایی. تهران: جیحون.

ضرابیها، محمد (۱۳۸۴) نگاه ناب. ۲ جلد. تهران: بینادل. عطار، فریدالدین (۱۳۷۱) دیوان. به اهتمام تقی تفضلی. تهران: علمی و فرهنگی. فروم، اریک (۱۳۷۸) زبان از یادرفته. ترجمه ابراهیم امانت. چاپ ششم. تهران: فیروزه. فضولی، محمد (بی تا) دیوان اشعار. تصحیح حسیه مازی اوغلی، بی جا: دوستان.

کاسپر، ارنست (۱۳۶۰) *فلسفه و فرهنگ*. ترجمه بزرگ نادرزاده. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۱۴) *ویس و رامین*. به تصحیح مجتبی مینوی. تهران: کتابخانه و مطبعة بروخیم.

لاهیجی، محمد (۱۳۳۷) *شرح گلشن راز*. بی جا: کتابفروشی محمودی.

مولوی، جلال الدین (۱۳۶۳) *کلیات شمس تبریزی*. با تصحیح و حواشی بدیع الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر.

_____ (۱۳۷۱) *مثنوی معنوی*. به سعی و اهتمام رینولد الین نیکلسون. چاپ یازدهم. تهران: امیرکبیر.

نظریانی، عبدالناصر و الهام منفردان (۱۳۸۸) «نمادپردازی سیاسی - اجتماعی در اشعار نصرت رحمانی». *مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان*. سال ۸، شماره ۲۸: ۱۶۰-۱۳۹.

وحشی بافقی (۱۳۵۳) *دیوان اشعار*. ویراسته حسین نخعی. تهران: امیرکبیر.

هلالی جغتایی (۱۳۳۷) *صفات العاشقین*. به تصحیح، مقابله و مقدمه سعید نفیسی. تهران: سنایی.

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۵) *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. چاپ دوم. تهران: سروش.

یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۱) *انسان و سمبل هایش*. ترجمه محمود سلطانیه. تهران: جامی.